

JURNALUL FERICIRII DE NICOLAE STEINHARDT, ÎNTRE ETICĂ, MEMORIE ȘI LITERATURĂ

“THE DIARY OF HAPPINESS” BY NICOLAE STEINHARDT, BETWEEN ETHICS, MEMORY, AND LITERATURE

Irina CIOBOTARU

Universitatea „Ștefan cel Mare”, Suceava

Facultatea de Litere și Științe ale Comunicării

ciobotaruirina@yahoo.com

Abstract

Nicolae Steinhardt (Bucharest, July 29, 1912 – Baia Mare, March 30, 1989) is a notorious name of Romanian culture, having a remarkable posthumous recognition. The source of this recognition is an exceptional biographical and literary evolution which, immediately after the fall of communism, was recovered and was understood by his posterity as an ethic landmark. Nicolae Steinhardt's most important writing is “Jurnalul fericirii” (“The Diary of Happiness”), a complex symbiosis of narrative, memoirs, and ethics. Its moral and esthetic purpose is to offer a difficult and provocative solution for the recovery of the high manifestations of humanity: freedom, religious beliefs, truth, right, beauty, and love.

Key words: *Steinhardt, literary autobiography, religious ethics*

Cuvinte cheie: *Steinhardt, literatură autobiografică, etică religioasă*

Prima ediție a *Jurnalului fericirii* apare la Editura Dacia din Cluj-Napoca, în 1991, la doi ani după moartea autorului și după căderea comunismului. Ediția este îngrijită de Virgil Ciomoș și reprezintă varianta redactată între 1969 și finalul lui 1971, confiscată de Securitate în 1972 și returnată autorului în 1975. Este urmată de alte nouă editări (Editura Dacia, 1994, 1995, 1997, 1999, 2001, 2002, 2003, Editura Mănăstirii Rohia, 2005, Editura Polirom, 2008 – în cadrul *Integralei „Nicolae Steinhardt”*). *Jurnalul fericirii* este tradus și publicat în franceză, italiană, ebraică, neogreacă, maghiară și spaniolă. Reprezintă, în fond, opera care îl impune pe Nicolae Steinhardt [1] ca intelectual creștin și scriitor postbelic important. În jurul acestui *memorial* care depășește net intențiile comune literaturii „de detenție” se construiește receptarea postumă a lui Nicolae Steinhardt. Opera „de tinerețe”, reeditată începând cu 1993, este primită cu interes tocmai pornind de la o sumă de așteptări intelectuale și spirituale generate de lectura *Jurnalului fericirii*. Publicistica din anii '70 și '80, încercările de roman, predicile și mărturisirile sunt receptate ca prilej de „completare” a portretului intelectual revelat de același *Jurnal al fericirii*. În esență, atipicul „jurnal” este, pentru Nicolae Steinhardt, operă cu rol capital în definirea și revelarea unui sine spiritual și intelectual pe deplin configurat. Este conceput ca exemplu (și soluție) de parcurs existențial, nu are caracter „intim” și a fost destinat dintru început publicării. Este marcat de intuiția editării postume (a se vedea *Testamentul politic*) și poartă, în miezul înțeleșurilor sale, și o a doua „intuiție”, cea a crizei de identitate ce va marca România în postcomunism. Reprezintă o a patra soluție, după cele trei descrise în *Testamentul politic*, pentru ieșirea nu doar din universul concentraționar sau totalitar, ci mai ales din obscuritatea generată de pierderea identității spirituale a persoanei și a neamului.

Raportarea la memorie

Problema raportării lui Nicolae Steinhardt la memorie și memorii reprezintă un punct de plecare fertil pentru analiza *Jurnalului fericirii*. Voi contextualiza valoarea memoriei, în general,

pornind de la opiniile unor cercetători contemporani recunoscuți, Mirel Bănică și Bogumil Jewskiewicki Koss. Conform opiniei primului dintre aceștia, memoria este ceea ce rămâne când moare istoria [2]. Aceasta în contextul în care un specialist în probleme de istorie și memorie, profesorul polonez Bogumil Koss, consideră că secolul XX a adus cu sine lipsa interesului pentru istoriile „mari”. Or, dezinteresul față de „povestea” istorică, față de comportamentul politic monumental, eroic, aristocratic este o consecință a manifestării nediscreționare a spiritului modernității. Argumentată prin principii revoluționare, modernitatea se rupe programatic de tradiție, cultivând orientarea proiectivă către prezent sau viitor (uneori utopic). Astfel, interesul pentru trecutul valorificat ca „pedagogie” istorică scade progresiv, ajungând a fi înlocuit cu memoria recentă, cu înregistrarea subiectivă a unei porțiuni limitate de istorie apropiată. Același profesor polonez preciza: „deși ne este uneori greu să recunoaștem, memoria nu este istorie. Memoria se găsește mereu în prezent, în actualitate. Trecutul doar îi furnizează materia primă. Paradoxal deci, obiectul principal al memoriei nu este niciodată trecutul, ci prezentul”.

În urma acestor succinte referințe, vine întrebarea: *De ce alege Nicolae Steinhardt înregistrarea experienței individuale cutremurătoare sub forma jurnalului-memoriu?* Dincolo de „tentația” confesiunii, de motivațiile de ordin psihologic, etic sau estetic, importantă rămâne intuiția crizei în care alunecă istoria secolului XX. Nicolae Steinhardt este familiar cu mecanismele istorice și atent la decizii geopolitice, economice și culturale, la nivel național și european. El este posesorul unui bagaj considerabil de cunoștințe istorice care îi permit exercițiul comparativ consecvent, consistent și creditabil. De fapt, la fel ca toți membrii importanți ai generației interbelice, el manifestă un interes real față de raportarea individului la istorie, față de modul în care istoria condiționează evoluția spirituală individuală. Mai mult, conștiința sa este una „antimodernă” [3], sceptică față de revoluția socialist-proletară. Publicistica din anii '30 a lui Nicu Steinhardt, la fel ca și volumul parodic de debut (*În genul... tinerilor*, 1934) demonstrează orientarea liberal-conservatoare a scriitorului, pe plan cultural și politic. La finalul anilor '60, după cinci ani de detenție politică, Nicolae Steinhardt are „competența” de a semna „mutațiile” generate de totalitarism, prin alterarea noțiunii de adevăr, în receptarea și valorificarea faptului istoric. Memoriile pot „corecta”, într-o asemenea situație, deviațiile interpretării istorice. Însă o astfel de perspectivă îl încarcă pe memorialist cu o apreciabilă responsabilitate față de sine și față de semenii.

Conștiința responsabilității se vedește, la Nicolae Steinhardt, prin abordarea libertății sinelui și a semenilor ca temă centrală a scrierilor sale. Preocuparea pentru libertate este, de fapt, liantul între cele două mize majore ale *Jurnalului fericirii*: revelarea credinței și afirmarea identității. Revin la Mirel Bănică și la un avertisment preluat de acesta de la Paul Ricœur: „Memoria manipulată fragilizează identitatea și confruntarea cu celălalt”. Nicolae Steinhardt propune un amplu și deloc facil exercițiu de ieșire din zona nefastă a manipulării memoriei (și a istoriei) prin mijloace politice și ideologice. El urmărește atent să depășească zona subiectivă a adevărului individual, pentru a ajunge la un adevăr trans-individual și trans-istoric: adevărul lui Hristos, eliberator, ramificat în toate zonele de manifestare ale conștiinței umane (justiție, cultură, societate). Astfel, se pot recupera identitatea și posibilitatea comunicării ce celălalt.

Contextul politic totalitar este revelat și demascat în zonele sale odioase. Nicolae Steinhardt, prin *Jurnalul fericirii*, condamnă anularea libertății individuale, răsturnarea ierarhiilor și a grilelor de valori tradiționale, mutilarea adevărului și educația programatică și distructivă prin care adevărul „tradițional” este înlocuit cu adevărul ideologic, prin care binele individual este anulat în favoarea „binelui” masei. De altfel, înaintea lui Aleksandr Soljenitin sau a lui Nicolae Steinhardt, Nikolai Berdiaev [4] avertiza: „Lipsa de iubire față de adevăr se exprimă nu doar printr-o atitudine nihilistă sau sceptică, ci prin înlocuirea adevărului cu o credință sau alta, cu una sau alta dintre învățăturile dogmatice în numele cărora minciuna e admisă și considerată nu ca rău, ci ca un bine”. Memoria devine, pentru Nicolae Steinhardt, o formă de corectare a gravelor deviații produse de comunism asupra înțelegerii binelui, adevărului și iubirii.

Jurnalul fericirii este *le travail de mémoire* al lui Nicolae Steinhardt, truda recuperării, prin limbaj, a sensului existenței individuale în istorie. Trivialul transcrierii memoriei este destinat sinelui și aproapelui. În prima situație, acesta constituie o posibilitate de mântuire, prin (re)configurarea superioară a sensului existenței. O interesantă suprapunere între direcțiile parcursului existențial se manifestă astfel, căci trivialul memoriei are ca materie primă trecutul, pe când mântuirea este întotdeauna proiectare (deci viitor) actualizată la prezentul faptei. Privită dintr-o asemenea perspectivă, viața capătă circularitate și devine destin.

Memoria transcrisă este destinată, ca act literar, celorlalți. Astfel, *Jurnalul fericirii* capătă încărcătură etică și estetică, propunându-se ca pildă și soluție întru libertate. Valoarea *Jurnalului* steinhardtian provine atât din încărcătura etică acumulată prin misionarismul asumat al autorului, cât și din procedeele și tehnicile stilistice implicate în redarea complicatei căi destinale prin care a fost revelată soluția credinței. „I trust I make myself obscure”, citează Nicolae Steinhardt, argumentându-și, astfel, alegerile stilistice (ordonarea acronologică a evenimentelor, densitatea citatelor și a parafrazelor, îmbinarea narațiunii cu jurnalul de idei, pasajele *Bughi mambo rag*).

Literatură sau document?

Problema încadrării *Jurnalului fericirii* în categoriile ficționalului sau nonficționalului, în zona epicii sau a literaturii „de frontieră” se poate clarifica doar printr-o flexibilizare a granițelor canonului, necesară în contextul literaturii celei de a doua jumătăți a secolului XX. În general, amintirile „de detenție”, deși își propun o reflectare cât mai fidelă a realității, nu reușesc o înscriere solidă în sfera istoriei, rămânând în zona literarului subiectiv. Ficțiunea se declanșează involuntar, chiar și în mărturisirile voit obiective, prin intervenția selecției preferențiale a segmentelor rememorate, prin sinteza cronologică sau proustiană a firului evenimential. Eul „mărturisitor” nu poate evita impunerea propriilor reflecții asupra realității. Cel ce rememorează și înregistrează trece fapta și evenimentul concret prin prisma impactului avut de acestea asupra propriei deveniri.

Dacă pornim de la încadrarea *Jurnalului* lui Nicolae Steinhardt în memorialistica închisorilor din România totalitară, se constată că acesta „rămâne” în zona literaturii, căci nu urmărește obiectivitatea documentară infailibilă. Nu înregistrează documente de anchetă, procese verbale, certificate de deces, ordine de încarcerare, execuție sau grațiere. Între studiile importante care analizează *Jurnalul fericirii* în contextul memorialisticii „de detenție” menționez aici *Călătorie spre centrul infernului. Gulagul în conștiința românească* al Ruxandrei Cesereanu și *Ficțiunea jurnalului intim* de Eugen Simion [5].

Memorialistica face parte din ceea ce criticii au numit „literatură de frontieră”, „paraliteratură”, „literatură fără ficțiune” sau „literatură secundă”. Pornind de la eseul lui Paul Ricœur, *Temps et Récit* (1983), Ruxandra Cesereanu [6] face următoarele observații: „Ca spațiu literar, acest gen hibrid definește un tărâm al nimănu, neputându-se stabili procentual cât din memorialistică reprezintă istorie și cât literatură. Au putut fi însă delimitate două voci temporale distincte: pe de o parte cea a trecutului, evenimentială și faptică, pe de altă parte, cea a prezentului, afectivă și stilistică. Rămâne astfel ca istoriei să i se subordoneze timpul trăirii, cu o componentă testamentară și un conținut obiectiv, iar literaturii să i se subordoneze timpul mărturisirii, caracterizat prin filtrarea subiectivă a evenimentelor și mai ales prin libertatea stilistică a naratorului. Căci, indiferent de canoanele genului, memorialistica ține de o reconstrucție selectivă: memorialistul nu este, precum istoricul, un judecător care caută martori garanți, ci un judecător care este el însuși martor participativ”. Timpul trăirii, la care face referire Ruxandra Cesereanu, reprezintă porțiunea recuperată din memorie, evenimentul supus reconstituirii subiective. La Nicolae Steinhardt, reconstituirea subiectivă este superioară, faptul concret fiind valorificat ca sursă de „câștig” spiritual. Timpul mărturisirii, al trivialului memoriei, al transferului biografiei în literatură arată, la Nicolae Steinhardt, indirect, echilibrul unui om a cărui identitate spirituală este clarificată. *Jurnalul fericirii* impune imaginea unei voci ferme, care își afirmă traseul spiritual ales cu discernământ și propus spre construire și consolidare bio- și bibliografică.

Revenind la context, memorialistica generată de condamnările politice pornește dintr-o dublă intenționalitate. Își propune, pe de o parte, demascarea in justiției ca politică totalitară, prin înregistrarea faptelor și evenimentelor trăite în trecutul istoric și, pe de altă parte, construirea unei imagini subiective despre sinele „mărturisitor”. De altfel, Adrian Marino [7] observă, pe bună dreptate, riscul denaturării imaginii despre închisoarea comunistă prin „trucarea eroizantă”, „înfrumusețarea emfatică” și „literaturizarea» amatoristică”. Esențială, pentru evitarea acestor riscuri (deloc neglijabile și din plin reprezentate în memorialistica de detenție), rămâne abilitatea memorialistului de a valorifica etic și estetic experiența carcerală și adaosurile spirituale acumulate prin aceasta. Observă acest aspect și Nicolae Steinhardt, în *Jurnalul fericirii*: „Cred așa: că dacă din închisoare pleci și de pe urma suferinței te alegi cu dorințe de răzbunare și cu sentimente de acreală, închisoarea și suferințele au fost de haram. Iar dacă rezultatul e un complex de liniște și înțelegere și de scârbă față de orice silnicie și șmecherie, înseamnă că suferințele și închisoarea au fost spre folos și țin de căile nepătrunse pe care-i place Domnului a umbla”.

Evitând plasarea „la frontieră” a memorialisticii, Ioan Holban [8] afirmă, categoric, că „jurnalul intim și autobiografia sunt *literatură* (s.a. I. H.)”. Argumentele sale vizează, în principal, faptul că, prin înregistrare scrisă, faptul real este „fictivizat”, iar autorul devine personaj. „Jurnalul intim și autobiografia literară tematizează viața, protagonistul lor fiind ceea ce aș denumi *omul construit*; nicidecum omul concret care este cel din acte. Textul «personal» este unul de *orientare*, de căutare a sensului existenței cotidiene și, prin aceasta, de *fictivizare* a ei (...). Devenit personaj, autorul jurnalului intim ilustrează limita superioară a aventurii omniscienței, iar textul său este *speculum-ul* vieții, un joc al reprezentării: aici se exprimă pe deplin liber conștiința atentă la actualitate: o lume nouă se formează, se centralizează în jurul *ficțiunii eului*, unde indistinctul devine distinct, informul – formă, unde *a trăi* se manifestă prin *a gândi* și unde *a avea* înseamnă *a fi*”. Ca autobiografie spirituală, *Jurnalul fericirii* se încadrează în coordonatele propuse de Ioan Holban. Interesant este faptul că „personajul” propus de Nicolae Steinhardt, ca „om construit”, folosește ca ghid, ca reper, atât autorului (pentru care transferul literar al principiilor etice în care crede reprezintă o formă de statutare definitivă a acestora), cât și cititorului, căruia, prin mijloace stilistice tipice modernismului, îi indică „obscura” cale de salvare prin credință.

Jurnalul fericirii depășește limitele memorialisticii de detenție prin faptul că tema sa fundamentală este devenirea creștină și modul în care aceasta (re)configurează identitatea. Detenția este urmărită contextual, ca factor definitoriu al creștinării și al „răscrucii” identitare, însă nu monopolizează intențiile de profunzime ale *Jurnalului*. Aceste intenții, subliniez din nou, vizează configurarea și afirmarea identității spirituale, în jurul momentului detenției și depășindu-l net.

Interesant și potrivit pentru definirea primei etape din devenirea creștină a lui Nicolae Steinhardt este termenul „christomorfoză”, propus de Vlad Pavlovici [9], într-un eseu intitulat, la fel de potrivit, *Imitatio Christi*. Considerând experiența carcerală drept catalizator al metamorfozei spirituale și identitare, Vlad Pavlovici notează: „N. Steinhardt se dovedește neîncetat lucid în detenție. Are chiar un soi de *trezvie*, înțelege totul și își asumă totul. Își asumă, mai presus de orice, destinul. Cu cât acesta este mai tragic, cu cât suferința e mai cutremurătoare, cu atât puterea lui de a trece prin suferință îi provoacă fericirea. Accentul cade pe libertatea trăirii sentimentului religios, iar suferințele se transfigurează (...). Îndurând povara torturii, N. Steinhardt are revelația mântuirii prin suferință... Prin binecuvântarea Calvarului pe care-l trăiește, prin transformarea celor mai atroce suferințe în surse de bucurie, prin voința teribilă de a reface, de a repeta patimile Mântuitorului, cartea lui N. Steinhardt propune o *christomorfoză* [s.n. I.C.]”. Transformarea întru Hristos, presupune, în opinia lui Vlad Pavlovici, preluarea și asumarea unui model de abordare și „practicare” a suferinței. O exagerare se produce, totuși, în ultima dintre frazele citate și reprezintă, de fapt, esența unei abordări eronate, întâlnită și în alte studii privind *Jurnalul fericirii*. Convertirea la creștinism vine, în cazul lui Nicolae Steinhardt, din nevoia imperioasă de a da sens situației concrete, deloc „comfortabile”, în care îl aduce detenția. Este greu de înțeles cum se poate binecuvânta calvarul (iar Nicolae Steinhardt abordează problema calvarului într-un mod realist, și

nu idealist, în interpretarea „lui *Eli, Eli*”, de exemplu) sau cum poate suferința să devină, în abstract, sursă de bucurie. Personal, prefer să înțeleg prin „christomorfoză” asumarea deplină și realistă a credinței în mântuire. Prin credința desăvârșită în Dumnezeu-mântuitorul, închisoarea, tortura și moartea iminentă capătă sens și sunt acceptate ca parte din destin și ca manifestare a voinței divine. Fericirea are ca sursă credința și nu (în mod direct) suferința. „Credința ne dă bucurie pentru că ne pune brusc de acord cu ce este real”, notează Steinhardt în *Jurnal*. Credința asigură sens inclusiv detenției, iar sensul asigură libertate, în mod paradoxal, inclusiv în context carceral.

Problematika lipirii de libertate (în închisoare sau în afara acesteia) pe criterii politice, ideologice, neconstituționale și de cele mai multe ori fabricate (pentru a se încadra în șabloane sovietice consacrate), ocupă un rol cheie în logica memoriilor steinhardtiene. Închisoarea politică este văzută de Nicolae Steinhardt, în descendența lui Mihail Bulgakov, ca o reflectare concentrată a unei societăți întregi. Revelatorii, în acest sens, sunt cuvintele lui Oscar Steinhardt, reluate de fiu în *Jurnal*: „nu te întrista, pleci dintr-o închisoare largă într-una mai strâmtă, iar la ieșire nu te bucura prea tare, vei trece dintr-o închisoare strâmtă într-una mai largă”.

Amplul labirint proustian al *Jurnalului* este astfel construit încât să conducă spre o (re)descoperire a libertății. Definițiile acesteia sunt inserate constant și adesea redundant în fluxul ideilor steinhardtiene. Nu este vorba strict despre ieșirea din spații concentraționare (închisori sau state-închisori). *Jurnalul fericirii* încearcă să configureze soluția eliberării din fals și iluzie existențială. Problematika este, în esență, modernă, propunând omului asumarea identității prin raportare la sensul existenței și al morții. Soluția creștină se particularizează prin posibilitatea mântuirii, astfel încât Nicolae Steinhardt preia vechea logică evanghelică și o aplică provocărilor „acestui sălbatic, absurd și dement veac al nostru” (conform formulării folosite în convorbirea cu Zaharia Sângeorzan [10]). Viața devine, în detenție și în afara acesteia, provocare identitară și pregătire a mântuirii.

Obiectivele tematice asupra cărora Nicolae Steinhardt își concentrează atenția sunt identitatea, devenirea creștină, libertatea, adevărul, destinul, credința, binele, răul, justiția și iertarea. *Jurnalul fericirii* își propună să „dezgroape” de sub zgura sufocantă a ideologiei normalitatea, adică înțelesul tradițional al valorilor. Din acest motiv, detenția este prezentată ca imagine concentrată a contextului istoric opresiv, prin care toate elementele enumerației de mai înainte sunt contrazise, demontate, anihilate și înlocuite cu formele lor „răsturnate”. Omul „nou”, arată Nicolae Steinhardt, răstoarnă grila valorilor tradiționale, a ierarhiilor conservatoare, impunând o identitate colectivă și amorfă, o libertate utopică, proiectată pentru un viitor incert și asociată, illogic, cu egalitatea. Adevărul clasei substituie adevărul individual și pedepsește demonstrativ manifestarea și exprimarea acestuia. Ca realitate spirituală subiectivă și personală, credința religioasă este înlocuită cu credința materialismului dialectic, iar colectivitatea uniformă se angajează în construirea egalității eliberatoare. Codul penal și cel civil suferă mutații radicale, impunând o justiție a „adevărului colectiv”. Astfel, între grila individuală a binelui și a răului și cea instituțională se creează breșe care duc la anularea forțată a celei dintâi. Numeroase volume documentare și studii postdecembriste tratează problema închisorilor politice, a lagărelor de muncă și a domiciliilor forțate prin care comunismul a demonstrat că practica adevărului individual și identitatea intelectuală și spirituală superioară sunt neconstituționale.

Nicolae Steinhardt propune, prin *Jurnalul fericirii*, o înțelegere superioară și autentic creștină (deși forțează constant canoanele dogmaticii ortodoxe) a modului în care se construiește identitatea. Intelectualul evreu convertit la ortodoxie configurează, prin operă, un traseu identitar complex, destinat nu doar autentificării convertirii sale, ci mai ales revelării, în manieră literară, a unei căi de redescoperire identitară pentru ceilalți. Posibila nevoie de limpezire psihologică a propriei convertirii este, în opinia mea, devansată de motivațiile etice și estetice care conectează scriitorul de cititor. *Jurnalul fericirii* este destinat în primul rând cititorilor. Este propus, deloc orgolios, ca soluție de salvare prin clarificare identitară spirituală, religioasă și națională. Îl impune pe Nicolae Steinhardt ca memorialist atipic, ca scriitor care își construiește o certă autonomie față

de specia memoriilor. Stilul său „baroc”, utilizarea inteligentă a tehnicilor narative proustiene, inserarea fragmentelor *Bughi mambo rag*, năucitoare prin complexitatea mesajului, conduc la apropierea *Jurnalului fericirii* de epica subiectivă. Dacă îmi este permisă o adaptare a formulării lui Ion Manolescu, citată anterior (i.e. „literatură fără ficțiune”), *Jurnalul fericirii* al lui Nicolae Steinhardt este un „roman fără ficțiune”, destinat posterității. Este o căutare și o recuperare a timpului trecut, printre evenimente și chipuri reale, transfigurate în imagini simbol și personaje literare.

BIBLIOGRAFIE

1. Steinhardt, N. – *Jurnalul fericirii*, Editura Polirom, Iași, 2008, 756 pag.
2. Koss Jewskiewicki, B. – „Ieșirea din congelatorul memoriei: despre comunism, nostalgie și România. Interviu realizat de Mirel Bănică”, în *Dilema veche*, nr. 141, 6-12 octombrie 2006.
3. Compagnon, A. – *Antimodernii. De la Joseph de Maistre la Roland Barthes* [2005], Editura Art, București, 2008, 583 pag.
4. Berdiaev, N. – *Împărăția Spiritului și împărăția Cezarului*, Editura Amarcord, Timișoara, 1994.
5. Simion, E. – *Ficțiunea jurnalului intim*, vol. III *Diarismul românesc*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2001, 312 pag.
6. Cesereanu, R. – *Călătorie spre centrul infernului. Gulagul în conștiința românească*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1998.
7. Marino, A. – *Politică și cultură. Pentru o nouă cultură română*, Editura Polirom, Iași, 1996.
8. Holban, I. – *Literatura subiectivă. Jurnalul intim. Autobiografia literară*, Editura Minerva, București, 1989, 324 pag.
9. Pavlovici, V. – „Imitatio Christi”, în *Steaua*, nr. 8-9, august-septembrie 1993.
10. Sângeorzan, Z. – *Monahul de la Rohia. N. Steinhardt răspunde la 365 de întrebări*, Ediția a II-a, Editura Humanitas, București, 2000, 176 pag.
11. Paleologu, Al. – *Breviar pentru păstrarea clipelor. Alexandru Paleologu în dialog cu Filip-Lucian Iorga*, Editura Humanitas, București, 2005, 2006, 230 pag.

NOTE

1. Imediat după confiscarea, la 14 decembrie 1972, a singurului exemplar dactilografiat din manuscrisul *Jurnalului* (550 de pagini), Nicolae Steinhardt redactează o a doua variantă, mai amplă (de aproximativ 760 de pagini). După 1975, multiplică ambele variante. Prima variantă (și cea care este astăzi editată) este dată spre păstrare (și) lui Virgil Ciomoș. Ambele variante ajung, prin interpuși, în Franța. Monica Lovinescu lecturează la microfonul Europei Libere, pe tot parcursul anului 1988, fragmente din *Jurnal*.
2. *Journal de la félicité*, Traduit du roumain et annoté par Marily le Nir, Preface d'Olivier Clement, ARCANTÈRE Éditions / Éditions UNESCO, Paris, 1995; *Diario della felicità*, Traduzione di Gabriela Bertini Carageani. Edizione italiana a cura di Gheorghe Carageani, Il Mulino, Bologna, 1995; *Jurnalul fericirii*, traducere în limba ebraică de Yotam Reuveny, 2006; *Jurnalul fericirii*, traducere în limba neogreacă de Nectarios Koukobinos, Editura Maistros, 2007; *Napló a boldogságról*, Fordította Dankuly Csaba, Dabkuly Levente, Koinonia, Kolozsvár, 2007; *El diario de la felicidad*, Traducción y edición de Viorica Pâtea, con Francesco Sánchez Miret y George Ardeleanu, Ediciones Sigüeme, Salamanca, 2007.
3. Termenul îl folosește Eugen Simion, în *Ficțiunea jurnalului intim*, vol. III *Diarismul românesc*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2001, p. 363.
4. Alexandru Paleologu [11], în convorbirile cu Filip-Lucian Iorga, preciza că „memorii nu este pluralul de la *memorie*, ci de la *memoriu*, care este o dare de seamă despre un fenomen important,

despre care știi cum s-a produs” (*Breviar pentru păstrarea clipelor. Alexandru Paleologu în dialog cu Filip-Lucian Iorga*, Editura Humanitas, București, 2005, 2006, p. 53).

5. Bogumil Jewskiewicki Koss, „Ieșirea din congelatorul memoriei: despre comunism, nostalgie și România. Interviu realizat de Mirel Bănică”, în *Dilema veche*, nr. 141, 6-12 octombrie 2006.

6. În sensul dat cuvântului de profesorul francez Antoine Compagnon într-un recent și foarte interesant studiu numit *Antimodernii. De la Joseph de Maistre la Roland Barthes* [2005], Editura Art, București, 2008. „Personajele” lui Compagnon (Julien Benda, Georges Bernanos, Chateaubriand, Benjamin Constant, Joseph de Maistre, Edmond și Jules Goncourt, Albert Thibaudet) sunt „arhitecți ai adevărului”, acei intelectuali care, moderni fiind, critică modernitatea, conștientizându-i fisurile. Ei nu resping modernitatea, ci îi dezaprobă exagerările, tonusul revoluționar, ruperea programatică și nediscriminatorie față de valorile tradiționale (între care și prețuirea valorii educative a istoriei).

7. Apud Mirel Bănică, *op.cit.*

8. Nikolai Berdiaev, *Împărăția Spiritului și împărăția Cezarului*, Editura Amarcord, Timișoara, 1994, p. 5.

9. Expresie consacrată de același Bogumil Koss.

10. Replica aparține personajului care îl reprezintă pe Sir Thomas More în filmul din 1966, *A Man for All Seasons* (același personaj răspunde lui Cromwell: “I do none harm, I say none harm, I think none harm. And if this be not enough to keep a man alive, in good faith I long not to live.”)

11. Menționez o parte dintre titlurile care au valoare etică, estetică și documentară: Dina Balș, *Drumuri pustii*, Editura Cartea Românească, București, 1993; Max Bănuș, *Cei care m-au ucis*, Editura Tinerama, București, 1991; Gheorghe Boldur-Lătescu, *Genocidul comunist în România*, Editura Albatros, București, 1992; Ion Cârja, *Canalul morții*, Editura Cartea Românească, București, 1993; Radu Ciuceanu, *Intrarea în tunel*, prefață și note de Octavian Roske, Editura Meridiane, București, 1991; Lena Constante, *Evadarea tăcută. 3000 de zile singură în închisorile din România*, Editura Humanitas, București, 1992; Lena Constante, *Evadarea imposibilă. Penitenciarul politic de femei Miercurea Ciuc 1957-1961*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1993; Corneliu Coposu, *Confesiuni. Dialoguri cu Doina Alexandru*, Editura Anastasia, București, 1996; Nichifor Crainic, *Memorii (II). Pribeag în țara mea. Mărturii din închisoare. Memoriu Răspuns la actul meu de acuzare*, ediție îngrijită și cuvânt înainte de Alexandru Condeescu, Muzeul Literaturii Române, „Orfeu”, București, f. a.; Ion Diaconescu, *Temnița. Destinul generației noastre*, cu o prefață de Zoe Petre, Editura Nemira, București, 1998; Paul Dimitriu, *Exerciții de memorie*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1992; Constantin Dumitrescu, *Cetatea totală*, Editura Eminescu, București, 1992; Constantin C. Giurescu, *Cinci ani și două luni în penitenciarul de la Sighet (7 mai 1950-5 iulie 1955)*, introducere de Dinu C. Giurescu, Editura Fundației Culturale Române, București, 1994; Paul Goma, *Gherla*, Editura Humanitas, București, 1990; Paul Goma, *Patimile după Pitești*, Editura Cartea Românească, 1990; Ion Ioanid, *Închisoarea noastră cea de toate zilele*, Editura Albatros, București, vol. I-II, 1991, vol. III, 1992, vol. IV, 1994, vol. V, 1996; Panait Istrati, *Spovedania unui învins*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1990; Teohar Mihadaș, *Pe muntele Ebal*, Editura Clusium, Cluj, 1990; Ion D. Sîrbu, *Jurnalul unui jurnalist fără jurnal – glosse*, vol. I-II, ediția a doua revăzută și adăugită, ediție îngrijită, tabel cronologic și referințe critice de Toma Velici și Elena Ungureanu, Editura Scrisul Românesc, Craiova, 1996; George Tomaziu, *Jurnalul unui figurant, 1939-1964*, traducere de Mariana și Gabriel Mardare, prefață și postfață de Gabriel Mardare, Editura Univers, București, 1995.

12. Ruxandra Cesereanu, *Călătorie spre centrul infernului. Gulagul în conștiința românească*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1998. Autoarea recunoaște particularitatea memorialisticii lui Nicolae Steinhardt, considerând că *Jurnalul fericirii* este redactat „într-un stil elaborat, aproape baroc” și incluzându-l pe autor în categoria „misticilor” (în cap. „Rezistența înăuntrul Gulagului. Mistici, misionari, ludici, luptători, esteți și poeți”, *op.cit.*, pp. 157-179).

13. Eugen Simion, cap. „Un jurnal de detenție cu totul special. Morala unui spirit religios. N. Steinhardt”, *op.cit.*, pp. 363-371. Deși *Jurnalul fericirii* nu aparține diaristicii intime, criticul îl include în segmentul de studiu dedicat înregistrărilor „de detenție”, observând caracterul particular al tonului și scriiturii steinhardtene.
14. Silvian Iosifescu, *Literatura de frontieră*, Editura Enciclopedică, București, 1971; Nicolae Florescu, *Profitabila condiție*, București, Editura Cartea Românească, 1983; *Literatura memorialistică. Radu Petrescu, Ion D. Sîrbu, N. Steinhardt*, antologie, prefață, dosare critice, comentarii, note și bibliografie adnotată de Ion Manolescu, Editura Humanitas, București, 1996.
15. Ruxandra Cesereanu – *Călătorie spre centrul infernului. Gulagul în conștiința românească*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1998, p. 9.
16. Adrian Marino, *Politică și cultură. Pentru o nouă cultură română*, Editura Polirom, Iași, 1996, p. 40.
17. Nicolae Steinhardt, *Jurnalul fericirii. Opere I*, Editura Polirom, Iași, 2008, p. 444.
18. Ioan Holban, *Literatura subiectivă. Jurnalul intim. Autobiografia literară*, Editura Minerva, București, 1989, p. VII.
19. *Ibidem*, p. VIII.
20. Mă opresc, pentru acest studiu, la câteva dintre numeroasele și constantele autodefiniri grăitoare în acest sens: „eu, evreu botezat și naționalist român”, „Nu-mi vine a crede că eu sunt eu. Mi-am jucat, văd, rolul până la capăt. Mă descopăr pentru prima oară încăpățânat”, „Mă nasc din nou, din apă viermănoasă și duh rapid”, „nou, sunt un om nou” (*Jurnalul fericirii*, ed. cit, pp. 169; 170).
21. Vlad Pavlovici, „Imitatio Christi”, în *Steaua*, nr. 8-9, august-septembrie 1993.
22. Nicolae Steinhardt, *Jurnalul fericirii*, ed. cit., pp. 134-135.
23. *Ibidem*, p. 64.
24. Nicolae Steinhardt va face referire, în *Jurnalul fericirii*, la scena primusurilor, din *Maestrul și Margareta*, roman pe care îl citește la mănăstirea Văratec, în 1970, la recomandarea „stăruitoare” a lui Dinu Pillat. Rețin, pentru moment, un fragment revelator pentru modul cum înțelege Steinhardt, prin Bulgakov, comunismul: „Când dracii trec în zbor peste case și cu asmodeice puteri le ridică acoperișurile, ce se vede? Se zăresc șiruri lungi de coridoare unde, întoarse de la muncă, gospodinele sovietice gâtesc fiecare pe câte un Primus masa de seară. *Ăsta e comunismul! ăsta și nu altul: tovarășul de la raion, spațiul locativ, certificatul de origine socială, delatiunea obligatorie, cozile, primusul. În vreme ce un miliard și jumătate de imbecili, în Occident, oftează, manifestă, răpesc, urlă, scriu, se despoaie, își lasă barbă, fac dragoste în public, aruncă cocteiluri Molotov pentru a realiza idealul: Primusul, mașinuța cu gaz a sărăcimii.*” (*Jurnalul fericirii*, 2008, p. 276).
25. *Ibidem*, p. 176.
26. Zaharia Sângeorzan, *Monahul de la Rohia. N. Steinhardt răspunde la 365 de întrebări*, Ediția a II-a, Editura Humanitas, București, 2000, p. 39.
27. Rețin aici câteva exemple consultate pentru elaborarea lucrării din care face parte fragmentul de față: Ion Bălan, *Regimul concentraționar din România. 1945-1964*, Editura Fundației Academia Civică, București, 2000; *** *Analele Sighet*, vol. 1-10, Editura Fundației Academia Civică, București, 1994-2003; Doina Barcan, Bogdan Stepu, *Regimul comunist în România (dec. 1947 – dec. 1989)*, Editura Institutul European, Iași, 2003; *** *Arhivele Securității*, vol. 1-2, Editura Nemira, București, 2004-2006; Vladimir Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, Editura Polirom, Iași, 2005; Adrian Cioroianu, *Pe umerii lui Marx. O introducere în istoria comunismului românesc*, Editura Curtea Veche, București, 2007.